
Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború befejezése (1985–1990)

A. Barszenkov írása elején rámutat, hogy a hidegháború vége kronológiailag egybeesik azzal a drámai oroszországi történelmi periódussal, ami a peresztrojka nevet kapta, és közöttük nemcsak formális, hanem tartalmi kapcsolat van. Az 1985 utáni szovjet külpolitikai változások összefüggésben álltak a szocializmus tökéletesítésével, majd a mély rendszerszintű átalakulással. Korábban a nemzetközi viszonyokat a kibékíthetetlen osztályharc szférájának tekintették, amiben csak időleges taktikai kompromisszumok lehetnek. A második világháború után a Szovjetunióban, noha az ország nagy eredményeket ért el a tudomány, a kultúra és az ipari fejlődés területén, mivel fokozatosan elvesztette mobilizálási tartalékait, elengedhetetlenek voltak a belső reformok, amelyeket azonban nem hajthatott végre az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején fennálló konfrontatív, hidegháborús helyzet megoldása nélkül. A pártot és az országot vezető M. Sz. Gorbacsovnak az új társadalomfejlődési modellel és külső viszonyokkal kapcsolatos, méreteiben és bonyolultságában példátlan feladatokat kellett megoldani.

Az „új gondolkodás” politikai alapelveinek kialakítása Gorbacsov főtitkárrá történt megválasztásától (1985 márciusától) az ENSZ-beli programbeszédéig (1988 decemberéig) tartott. Az új politikai doktrína 1989–91-ben a szovjet diplomáciai peresztrojkához (átalakításhoz) vezetett. Gorbacsov már kezdettől hangsúlyozta a Nyugattal való párbeszéd felújításának és a nemzetközi kapcsolatokban meglévő feszültség leküzdésének szükségességét. Kifejtette, hogy a Szovjetunió felelős, konstruktív külpolitikát akar folytatni, figyelembe véve minden állam érdekeit, és nem törekszik katonai fölényre. Jelezte, hogy a leszerelésben a bizalom erősítésére Moszkva kész egyoldalú lépésekre is. Így 1985 áprilisában az európai közepes hatótávolságú szovjet rakétákra moratóriumot vezettek be.

Barszenkov részletesen taglalja az új kurzus véghezviteléhez szükséges politikusi gárda kiválasztásának folyamatát. 1985 nyarán az új külügyminiszter E. A. Sevardnadze, a volt grúziai első titkár lett. A központi bizott-

ságban a külügyekért felelős titkári posztot A. F. Dobrinyin foglalta el, aki felhasználhatta az Egyesült Államokban követként szerzett tapasztalatait és kapcsolatait. A szerző szerint a legjelentősebb személyi változás A. N. Jakovlevnek a kiemeléséhez köthető, aki lényegében Gorbacsov főtanácsadója volt, és 1985 és 1990 között részt vett az összes programdokumentum és a főtitkári beszédek kidolgozásában. Barszenkov Gorbacsovnak a külpolitika és a politikai liberalizálódás területén működő segítői között említi még A. Sz. Csernyajevet, G. H. Sahnazarovot és I. T. Frolov, G. A. Arbatov és E. M. Primakov akadémikusokat. Gorbacsov „csapatát” olyan emberek alkották, akiknek bel- és külpolitikai elképzelései szorosan összekapcsolódtak.

Az 1980-as évek közepe szovjet diplomáciája egyik újtásként nem az Egyesült Államokkal, hanem Európával próbált párbeszédet kezdeni. A szovjet külügyminisztériumban úgy gondolták, hogy a kezdeményező-készség megragadása kijózanítóan hat az amerikaiakra. Nem véletlen az sem, hogy az új szovjet vezető első külföldi útja 1985 októberében abba a Franciaországba vezetett, amely az USA többi szövetségésénél nagyobb önállóságot próbált felmutatni. Gorbacsov Párizsban a nukleáris fegyverek jelentős csökkentését javasolta és vázolta elgondolását a „közös európai ház” felépítéséről. Miközben a szovjet államférfi Genfben 1985. november végén azt szerette volna, ha javaslatait megtárgyalják, addig az amerikai elnök, Ronald Reagan és munkatársai abból indultak ki, hogy a Szovjetunió gazdaságilag meggyengült, amit az „offenzív, négy pontos csomag-diplomáciájukkal” tovább fokozhatnak, sőt az emberi jogok terén támasztott követeléseikkel belső, rendszerbeli változásokat érhetnek el. Hatéves szünet után a két szuperhatalom felső vezetői mindenesetre személyesen találkoztak. Genfben Gorbacsov kitarított leszerelési javaslatai mellett, míg Reagan „csomagja” logikáját követte: így megegyezés nem született. 1985 végére azonban felújult a legmagasabb szintű szovjet–amerikai párbeszéd.

A szovjet vezetőnek a nukleáris fegyverek leszereléséről szóló 1986-os programja annyira radikális volt, hogy Nyugaton sokan kételkedtek benne, és a szakértők többsége is úgy vélte, hogy azt teljes mértékben nem lehet megvalósítani. Gorbacsov az SZKP XXVII. kongresszusán a fegyveres erőknél a „védelemhez elégséges szintre” csökkentéséről szólt, és olyan átfogó nemzetközi biztonsági rendszert szorgalmazott, ami a katonain kívül a politikai, a gazdasági és a humán szférát is érintette volna. Új megközelítések vetődtek fel a külügyminisztérium 1986. május. 23–24-i konferenciáján is. Gorbacsov felismerte, hogy ha változatlan szinten tartják fenn a katonai kiadásokat, akkor nem tudják fejleszteni a polgári gazdasági ágakat. A külügyek feladatának jelölte meg, hogy kompromisszumok keresésé-

vel segítsék elő a béke fenntartását és a leszerelés ügyét. Az előbbiek előmozdítása érdekében a minisztériumokban és a külképviseleteken komoly személycserékre került sor. Az izlandi tárgyalásokra készülve Gorbacsov merész leszerelési javaslatokkal (a szovjet stratégiai támadó fegyverek 50 százalékos csökkentésével, majd távlatban a készletek megsemmisítésével) szándékozott „meglepni” amerikai partnerét.

Az 1986. október 11–12-i reykjavíki tárgyalásokon a vitás leszerelési kérdések többségében sikerült előrelépni, azonban formális megegyezés nem született. Az amerikai követeléseknek elébe menve azonban két szakértői csoport foglalkozott a fegyverzetcsökkentéssel, a regionális konfliktusokkal, az emberi jogokkal és a kapcsolatok javításával. A külügyminisztériumban és a központi bizottságban külön részlegek kezdtek működni humanitárius témakörökben. A gyakorlati együttműködésben fontos szerepet játszott az A. V. Adamisin és Richard Shifter vezette szovjet–amerikai bizottság, amely a szólásszabadságban, a vallási életben, a tudományos és a kulturális kapcsolatokban és a szovjet állampolgárok külföldre utazásában igyekezett előrelépést elérni. 1987. december 8-án Washingtonban aláírták a közepes és rövid hatótávolságú rakétákról szóló kétoldalú egyezményt, amiben az aszimmetria jól mutatta az amerikaiaknak tett engedményeket. 1987-ben világszerte nagy visszhangot keltett Gorbacsov „Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak” című könyve, majd a következő év végén az ENSZ-ben az új szovjet bel- és külpolitikáról elmondott beszéde.

1989 mind a peresztrojkában, mind a hidegháború menetében fordulópontot jelentett: érezhetővé vált ugyanis a szovjet belső fejlődés és az ország nemzetközi pozíciója közti szoros kapcsolat. 1986–1988-ban fontos változások érlelődtek a közép- és kelet-európai államokban. Gorbacsov a szocialista országok vezetőinek 1986 novemberében tartott találkozásán a belügyekben való be nem avatkozás és a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok alapelveit fejtegette. Ugyanakkor a fenti régióknak a nyugati hitelektől való függése pénzügyi csőddel fenyegetett, és ezen akkor a Szovjetunió már nem tudott segíteni. A térségben felélénkültek a nyugati orientáltságú demokratikus és nemzeti mozgalmak (lásd erről a 38–41. jegyzetet: 144. o.), így a régió közel került a forradalomhoz. 1988-ban a Szolidaritás és a lengyel felső vezetés kapcsolatában az orosz kormányzat is a megegyezést pártfogolta, és az is kitént, hogy a Varsói Szerződés országai a növekvő szovjet gazdasági nehézségek és a gorbacsovi politika miatt külső segítségre nem számíthatnak. A szerző kitér a térség „finlandizálásának” lehetőségére is. A peresztrojka kezdetén Gorbacsov és társai a nyugati irányra koncentráltak, azután pedig az említett megoldásra a megváltozott körülmények között már nem volt esély.

A szovjet külpolitikát egyre jobban meghatározó tényező volt az európai eseményeket növekvő módon befolyásoló amerikai hatás. 1989 első hónapjaiban, amikor Reagant George Bush váltotta elnökként az USA élén, az amerikai és az orosz diplomaták egy ideig a két fél álláspontját igyekeztek kipuhatolni. Az új amerikai adminisztráció főleg a Szovjetunió meggyengüléséből adódó új lehetőségeket próbálta kitapintani. Az 1989 januárjában Moszkvába látogató Henry Kissinger azt javasolta, hogy a két nagyhatalom vállaljon felelősséget a kelet-európai helyzet alakulásáért, ami valójában a jaltai-potsdami rendszer felülvizsgálatát jelentette. Kissinger kifejtette: ha az oroszok nem avatkoznak be Kelet-Európában, akkor az amerikaiak sem tesznek semmit a térségbeli változások felgyorsítására. Az amerikai vezető körökben úgy vélték, hogy „segíteni kell” a peresztrojka reformjait, mert azzal az amerikai külpolitika Kelet-Európában is határozottabb és kezdeményezőbb lehet. 1989 tavaszán Bush már arról beszélt, hogy a világ megváltozott és az ígéretek helyett cselekedetek kellenek. Barszenkov rámutat, hogy miközben a bipoláris viszonyok alakulásáért a felelősséget az oroszokra rakták, annak feltételeit az amerikaiak szabták meg. Míg 1989-ben csak térségbeli orosz engedményekről volt szó, addig a következő évben már aszimmetrikus leszerelésről és további belső reformokról.

Az 1980-as évek második felében az európai integráció új szakasza kezdődött. Az európai egység kialakításában a Helmuth Kohl vezette NSZK kezdett főszerepet játszani. Kohl kormánya a német egység elérését nem távoli célként, hanem reális feladatként fogta fel. 1989. január 15-én konszenzussal elfogadták az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záródokumentumát, amibe a nyugati hatalmak hatására bekerült, hogy az emberi és a szabadságjogokról szóló alapelveknek összhangban kell lenni a nemzetközi joggal. A dokumentumot jóváhagyva a Szovjetunió először ismerte el hivatalosan, hogy a belső jogi normáknak meg kell felelni a „bécsi nemzetközi jogi követelményeknek”. Az előbbiekkal összefüggésben 1989 tavaszán a külügyminisztériumban tanácskozást tartottak a tömegtájékoztatóval, a vallási és a társadalmi szervezetekkel és az emigrációval kapcsolatos jogalkotási munkálatokról. Ugyanekkor Bécsben tárgyalások kezdődtek az európai hagyományos fegyverzet csökkentéséről a Varsói Szerződés és a NATO tagországai között, míg az amerikaiak és az oroszok a stratégiai támadó fegyverek limitálásáról folytattak megbeszéléseket. Ezekon a szovjet katonai vezetéssel szembenemve Gorbacsov jelentős engedményeket tett.

1989-ben, amikor Lengyelországban és hazánkban demokratikus mozgalmak bontakoztak ki, fontos kérdés volt, hogyan reagálnak ezekre a nagyhatalmak. Bush elnök alapvető reformokat sürgetett. Sevardnadze a Time-

ban megjelent interjújában kijelentette, hogy minden államnak jogában áll szabadon megválasztani a fejlődés útját, és elvetette az orosz beavatkozást. Gorbacsov szintén a lengyel és a magyar nép szabad választási jogáról szolt. Így elkezdődött a jaltai-potsdami rendszer megváltozása és Kelet-Európa kikerült a szovjet ellenőrzés alól. A „bársonyos forradalmak” után ideológiai pluralizmus és többpárti politikai rendszer jött létre és piaci reformok kezdődtek.

Gorbacsov 1989-ben a Nyugattal való együttműködés erősítésére koncentrált. Ezt jól mutatja Angliába, az NSZK-ba és Franciaországba tett látogatása és Strasbourgban az Európa Házzal szóló fejtegetései. Nyugaton az utóbbit figyelemreméltónak vélték, de rámutattak a megvalósítás nehézségeire. Az SZKP KB 1989. augusztus 28-i határozatában kifejtették, hogy a fegyveres erők szerepének csökkenésével nő a nemzetközi problémák politikai eszközökkel történő megoldásának, így az ENSZ-nek és intézményeinek jelentősége. Az ENSZ Közgyűlésén 1989. november 15-én a békéről, a biztonságról és a nemzetközi együttműködésről szóló 44/21. számú határozatnál először lépett fel közösen az USA és a Szovjetunió. 1989-től az „új gondolkodás” jegyében a sajtóban és hivatalos szinten elkezdődött a korábbi szovjet katonai és külpolitikai lépések kritikája. Így a Népi Küldöttek második kongresszusán elítélték az 1939-es szovjet-német megnemtámadási szerződést és az afganisztáni katonai beavatkozást. A szovjet kormány elismerte, hogy hiba volt fegyveresen beavatkozni Magyarországon és Csehszlovákiában.

A kelet-európai események radikalizálták a szovjet demokratikus és nemzeti ellenzéki mozgalmakat. 1989–1991-ben azonban a szovjet külpolitikát meghatározó legfontosabb tényező a gazdasági helyzet romlása volt. Az egyre növekvő költségvetési deficit politikai következményekkel járt. Az ország vezetése két út előtt állt: vagy népszerűtlen stabilizáló intézkedéseket vezet be, vagy nagymértékű külföldi kölcsönöket vesz fel. A politikai liberalizálódás közepette a társadalmi robbanástól való félelem eleve meghatározta Gorbacsov döntését. Az ország hitelképességének megítélése fokozatosan romlott. A nyugati kereskedelmi bankoktól csak kormányaik jóváhagyásával lehetett hitelhez jutni. A hitelekhez jutás politikailag motiválttá vált: a szovjet bel- és külpolitikát érintő kérdések vetődtek fel. Ilyen feltételek között egyre nehezebb lett a független politikai irányvonal fenntartása.

A szovjet–amerikai kapcsolatokban fontos mérföldkő volt Gorbacsov és Bush első személyes találkozója Máltán 1989. december 2–3-án, ahol meghatározták a további együttműködés kereteit. Gorbacsov megerősítette,

hogy a Szovjetunió nem avatkozik be a kelet-európai országok ügyeibe. Bush a két német állam kapcsán csak azt ígérte, hogy az USA nem tesz az újraegyesítést gyorsító, meggondolatlan lépéseket. Barszenkov szerint ez valójában Kohl egyesítési politikájának támogatását jelentette. A két felet aggodalommal töltötte el a baltikumi köztársaságokban kialakult feszült helyzetet. Bush kifejtette, hogy ezeket az USA soha nem ismerte el a Szovjetunió részeként. Gorbacsov a három köztársaságnak a Moszkvával való valamilyen „társulását” kutatta, ugyanakkor kijelentette, hogy nem kerül sor szovjet katonai beavatkozásra, amivel viszont „szabadkezet adott a különválás híveinek” (az ezekről szóló amerikai és orosz véleményeket lásd: a 78–79. jegyzet: 151. o.). A máltai találkozón tárgyaltak a Szovjetunióknak nyújtandó amerikai segélyről és a további leszerelési lépésekről. A tárgyalások után mindkét fél a demokratikus alapelvek győzelmét hangoztatta, valójában azonban az amerikaiak a nyugati demokrácia fölényét emelték ki.

A demokratikus mozgalom erősödése az NDK-ban elkerülhetetlenül bevonta a Szovjetuniót a német ügyekbe. Kérdésként felmerült, hogy a két német állam egyesül, vagy az NDK csatlakozik az erősebb NSZK-hoz és az, hogy ez milyen tempóban zajlik le. Barszenkov szerint az előbbiekről a szovjet vezetők 1989 őszén nem rendelkeztek átgondolt koncepcióval. A szerző azt írja, hogy ekkor az oroszok és sok nyugati államférfi még úgy vélte, hogy az egyesülés majd a távoli jövőben megy végbe. Az európai politikusok jelentős része a „báronyos forradalmakig” azt gondolta, hogy a Szovjetunió nem egyezik bele az NDK elvesztésébe, az amerikaiak viszont politikai feladatnak tekintették az „újraegyesítést”. 1989 november végén azonban Kohl „tíz pontjában” már az egyesítés gyakorlati lépéseit taglalta, amiről előzetesen csak az amerikaiak tudtak. Az új német állam blokk-státuszáról a szovjet vezetőknek csak határozatlan elképzelésük volt. Gorbacsov 1990. június 1-jén egyezett bele az egyesült Németország NATO-tagságába. Barszenkov kifejti, hogy az egyesüléssel kapcsolatos orosz álláspont alakulására nagyban hatott a Szovjetunió súlyos gazdasági helyzete. 1990 első felében Gorbacsov, Rizskov és Sevardnadze, valamint a német politikusok és bankárok már az oroszoknak nyújtandó, nagy nyugati segélycsomag általános feltételeiről tárgyaltak.

A Szovjetunió kelet-európai befolyásának meggyengülése és a német egyesítés kibontakozása a szovjet államiség növekvő válsága közepette ment végbe. Kérdéssé vált az ország kormányozhatósága, a társadalmi-gazdasági viszonyok és intézmények degradálódtak, díszletszerű lett az államelnöki poszt, a balti köztársaságok visszatértek a világháború előtti státuszukhoz, az Oroszországi Föderációt Gorbacsov politikai ellenfele,

B. N. Jelcin vezette. Az előbbiek miatt a külpolitika gyakran a szövetségi vezetés és Gorbacsov meggyengült tekintélyének helyreállítására szolgált. Gorbacsov konkrét politikai eredményeket próbált felmutatni. Barszenkov szerint nem véletlen, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok történetében az 1990. május végi–június eleji washingtoni találkozót tartják a legtermékenyebbnek. A leszerelési egyezmények mellett Gorbacsov nehezen ugyan, de elérte (igaz, amerikai kikötésekkel), hogy Bush aláírja a kereskedelmi szerződést. 1990 júliusában az SZKP kongresszusával egy időben tartott legfelső szintű tanácskozást Londonban a NATO, Houstonban pedig a „Hetek”. A NATO főtitkára a megnyitón kijelentette, hogy a hidegháború a múlté. A NATO jelezte szándékát, hogy új partnerséget hoz létre az összes európai nemzettel és baráti kezét nyújt a volt hidegháborús ellenfeleknek. Houstonban megvitatták a közép- és kelet-európai országoknak és a Szovjetunióknak a piacgazdaság kiépítéséhez szükséges nyugati segélyek ügyét. Az előbbiek is hozzájárultak ahhoz, hogy Gorbacsov megőrizhette pártbeli vezetői posztját, azonban fel kellett áldoznia olyan közeli munkatársait, mint Jakovlev, Sevardnadze és Medvegyev.

1990. szeptember 12-én Moszkvában az NSZK, az NDK, Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Franciaország és az USA külügyi vezetői aláírták a német egyesítésről szóló egyezményt. Október 3-án az NDK egyesült az NSZK-val, 9-én Gorbacsov látogatásán pedig sor került a szovjet–német jószomszédosági, partnerségi és együttműködési szerződés aláírására. A szerző rámutat, hogy a két katonai szövetség sorsáról megoszlanak a vélemények. Néhányan azt hangoztatják, hogy az amerikaiak szóban azt ígérték, hogy a német egyesítés után a NATO nem terjeszkedik Kelet felé. A nyugati szerzők viszont felhívják a figyelmet, hogy erről egyértelműen az akkori dokumentumokban nem volt szó. Barszenkov szerint a Szovjetunióknak nyújtott akkori biztonsági garanciákba hallgatólagosan beletartozhatott a NATO és a VSZ közötti ütközőzóna kialakítása. 1990 őszére azonban a VSZ és a KGST sorsa már eldőlt. A Szovjetunióknak már nem simulékony „baráti” pártokkal kellett számolnia, hanem harcoss antikommunista politikai mozgalmakkal. 1991. június 28-án Budapesten aláírták a KGST, július 1-jén Prágában pedig a VSZ megszüntetéséről szóló szerződést.

A hidegháború záróakkordjaként lehet számon tartani az Európai Együttműködési és Fejlesztési Szervezet legfelső szinten tartott párizsi 1990. november 19–21-i rendkívüli tanácskozását az Európa korábbi megosztottságának leküzdéséről szóló fontos dokumentumokkal. Huszonkét állam (a VSZ és a NATO tagországai) közös deklarációjában megállapították, hogy többé már nem ellenségek és baráti kezét nyújtanak egymásnak. Az „Új Eu-

rópa Párizsi Chartájában” megígérték, hogy a nemzetközi viszonyok alapját a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok, a gazdasági felvirágzás, a társadalmi igazságosság és az egyenlő biztonság európai értékei képezik. Az európai fegyveres erőkről szóló egyezményben a védekezésre elegendő létszámban maximalizálták a hagyományos fegyverzetet. A szovjet fél belement az őt érintő nagyarányú, aszimmetrikus csökkentésbe, ami Barszenkov szerint meglepte az amerikaiakat. Mindez „az új gondolkodás igazi győzelmét” jelentette.

1989 nyarán alakította ki Francis Fukuyama a „történelem végéről” szóló koncepcióját, amiben az ideológiai fejlődés végpontját a nyugati liberális demokrácia eszméinek egyetemessé válása képezte. Mindez kifejezésre jutott abban, hogy megvalósult a német egység, átalakult a szovjet társadalom, jelentősen csökkentek a fegyveres erők és az Egyesült Államok vitathatatlanul a világ vezető hatalma lett. Ezek a tények hatottak a liberális politikai és gazdasági eszmék győzelme természetének értelmezésére. Nem véletlen, hogy 1990 őszén jelent meg Joseph Nye „soft power” („puha erő/hatalom”) koncepciója, amelyben kifejeződött, hogy a XX. század végén az államok közötti kapcsolatokban, a nemzetközi viszonyokban a kulcsszerepet nem annyira a katonai tényezők játsszák, hanem a gazdasági, a kulturális, a politikai és a morális faktorok. Ezek elősegítették az Amerikával szembenálló országok vezetői felfogásának változását, ami komoly következményekkel járt.

A szerző írása végén rámutat, hogy a hidegháborút különféleképp határozzák meg, de mindegyik definícióban szerepel a két szuperhatalom, amelyek képesek hatni más országokra, a kibékíthetetlen ideológiai konfrontáció, a nukleáris fegyverek megléte, a fegyverkezési verseny, a befolyási övezetekért vívott harc és a perifériákon zajló fegyveres konfliktusok. 1990 végére azonban radikális változások történtek, amelyek Barszenkov szerint nagy részben az „új gondolkodás” politikája eredményének tekinthetők. A kurzus következményei azonban eltértek a várakozásoktól: a Szovjetunióknak alkalmazkodni kellett az új nemzetközi viszonyokhoz, amelyek növekvő mértékben hatottak belső átalakulására és megváltoztatták az ország helyét a világban.

A. Sz. Barszenkov: *Polityika „novovo mislenyija” i okoncsanyije holodnoj vojni (1985–1990)*. (Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború vége, 1985–1990). Rosszizszkaja Isztorija. 2015. 6. 135–157. o.

Kurunczi Jenő